

О. Б. Рогоза,

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

ВИКОРИСТАННЯ ІРОНІЇ В ЕПІСТОЛЯРНОМУ РОМАНІ З ПОЗИЦІЇ ТЕОРІЇ ПОЛІФОНІЇ

У статті досліджується використання іронії як мовностилістичного засобу в французькому епістолярному романі XVIII-XX століть. Дослідження базується на творах Ш. де Лакло «Les Liaisons dangereuses», О. де Бальзака «Mémoires de deux jeunes mariées», А. де Монтерлана «Les jeunes filles». Приклади іронії пояснюються з позицій теорії поліфонії О. Дюкро.

Ключові слова: іронія, інверсія, теорія поліфонії, епістолярний роман.

В статье исследуется использование иронии как лингвостилистического средства во французском эпистолярном романе XVIII-XX веков. Исследование основывается на произведениях Ш. де Лакло «Les Liaisons dangereuses», О. де Бальзака «Mémoires de deux jeunes mariées», А. де Монтерлана «Les jeunes filles». Примеры иронии объясняются с позиций теории полифонии О. Дюкро.

Ключевые слова: ирония, инверсия, теория полифонии, эпистолярный роман.

The article discusses the irony as a stylistic means in the French epistolary novel of the XVIII-XX centuries. The study is based on Ch. de Laclot's «Les Liaisons dangereuses», O. de Balzac's «Mémoires de deux jeunes mariées», A. de Montherlant's «Les jeunes filles». The irony examples are explained from positions of O. Ducrot's theory of polyphony.

Key words: irony, inversion, theory of polyphony, epistolary novel.

Вивчення іронії, що є **метою** нашого дослідження, може відбуватися у різних напрямках, оскільки вона передається не лише словами. У лінгвістиці іронія розглядається як феномен дискурсу, який містить у собі суб'єкт висловлювання, лінгвістичний контекст та комунікативну ситуацію. Будучи засобом сатири, термін «іронія» застосовується у двох значеннях: як тонка прихована насмішка та як мовностилістичний засіб [1, с. 13]. У словнику лінгвістичних термінів іронія визначається як «троп, що полягає у вживанні слова у значенні, протилежному буквальному, з метою тонкої або прихованої насмішки, навмисне втіленої у формі позитивної характеристики або вихвалювання» [7, с. 185]. У французькій лінгвістиці іронія традиційно асоціює з антифразою. Дюмарсе визначає іронію як «стилістичну фігуру, завдяки якій розуміється протилежне тому, що було сказано: слова, які використовуються для передачі іронії, вживаються у непрямому значенні» [3, с. 156]. На його думку, маркери-аксесуари мають велике значення у визначенні іронії: інтонація, знання особистих характеристик того, про кого йдеться, хід мислення мовця більше слугують визначенню іронії, ніж слова, які залучаються для її передачі [там само, с. 157]. Таким чином, Дюмарсе поєднує семантичну концепцію та концепцію висловлювання у визначенні іронії. **Завданням** нашої статті є осмислення різних визначень феномену іронії та її розкриття як дещо більше, аніж просто стилістичний троп.

У сучасних дослідженнях природи та сутності іронії синтезуються погляди класичної риторики та прагматичний підхід. Іронія визначається як троп, але вже як «семантико-прагматичний троп», який актуалізує одночасно два рівні значень, «одне з яких перебуває на рівні літератури, а інше породжується дериваційними механізмами» [4, с. 110]. Такі значення можуть бути як прагматичного, так і семантичного походження. Отже, специфічність іронії як тропу полягає у двох складових: семантичний компонент, який визначає іронію як семантичну інверсію, та прагматичний компонент, який спирається на процес глузування. На перший план виходить іллокутивне значення іронії: іронізувати – це завжди певним чином висміювати, насміхатися, глузувати з когось або чогось [там само, с. 119]. Іронія базується на відношеннях між трьома дійовими: адресантом, мішенню та адресатом іронії, при чому мішень може збігатися як із адресатом, так і з адресатом.

Важко окреслити межі іронії як тропу, беручи до уваги лише семантичну інверсію. Слід розуміти скоріше семантичне «зміщення», яке ширше охоплює явище іронії та стосується більше самого процесу висловлювання, ніж змісту висловленого. Однак навіть таке узагальнене визначення не може пояснити усі випадки іронії, тому що йдеться про аргументативну інверсію: іронічне висловлювання не завжди означає протилежне, має негативну оцінку. Така інтерпретація з власне лексичного розуміння тропу переходить до прагматичного розуміння значення. До того ж, концепція іронії як тропу не підходить для коротких висловлювань і не бере до уваги той факт, що іронія може міститися у процесі висловлювання.

У дослідженні французького епістолярного роману, який є **об'єктом** нашого дослідження, ми спираємося на концепцію Д. Спербера та Д. Вілсона, які вдаються до теорії, що не стосується фігурального значення, а визначає різні типи іронії як автонімне вживання («usage autonome») [6, с. 403]. Таке визначення походить із теорії рефлексивного та нереклексивного вживання мовних одиниць, автонімного та власне вживання Дж. Лайенса [5, с. 385]. Звідси випливає, що іронію не слід більше визначати лише як троп, базуючись на типових прикладах. Йдеться про іронію, у множині, тобто про особливі ефекти, створені окремими висловлюваннями, та про схожості між цими ефектами [там само, с. 400]. Недоречність певних формулювань, які містять іронію, концентрує увагу на висловлюванні та надає змогу визначити його як «автонімне вживання», тобто не як пряме позначення чогось, а як відлуння чийсь думки, слова, погляду.

Таку концепцію можна проілюструвати прикладом з роману Ш. де Лакло «Les liaisons dangereuses», де мадам де Мертей звертається до Сесіль: «[...] *ce M. de Valmont est un méchant homme, n'est-ce pas? Comment! il ose vous traiter comme la femme qu'il aimerait le mieux! Il vous apprend ce que vous mouriez d'envie de savoir! En vérité, ces procédés-là sont impardonnables*» (Laclos, LD, 289). Висловлювання мадам де Мертей *vous traiter comme la femme qu'il aimerait le mieux, il vous apprend ce que vous mouriez d'envie de savoir* є прямим визна-

ченням поглядів маркізи, тоді як *ce M. de Valmont est un méchant homme, ces procédés-là sont impardonnables* є відображенням думок Сесіль. Отже, іронія в даному разі будується на ефекті, викликаному поєднанням двох типів висловлювання: перший тип можна визначити як пряме вживання («usage»), другий тип – як автонімне вживання («mention – usage autonome»). Хоча, з іншого боку, іронію тут можна окреслити і як троп, лексичну інверсію, яка ґрунтується на явищі антитези.

У романі О. де Бальзака «*Mémoires de deux jeunes mariées*» також є кілька прикладів такої іронії, з більш вираженим прагматичним компонентом, яка полягає у вживанні персонажем граматичних конструкцій третьої особи при описуванні себе самого, як, наприклад, у наступному висловлюванні Луїзи: «*Seulement personne n'avait songé qu'une pensionnaire des Carmélites a faim de bonne heure, et Rose a eu mille peines à me faire déjeuner*» (Balzac, MDJM, 47). Перша частина висловлювання (*seulement personne n'avait songé qu'une pensionnaire des Carmélites a faim de bonne heure*) є ніби відлунням чужої думки, а іронічне ставлення викликане ефектом, спричиненим появою цієї думки, яке стосується Луїзи, у висловленні, яке належить самій Луїзі.

Відносини між автонімним уживанням та іронією не є симетричним: будь-яке автонімне вживання не є іронічним, але будь-яка іронія може бути описаною як автонімія, починаючи з моменту, коли контекстуальні чинники засвідчують зміну змісту висловлювання. Поняття автонімного вживання виявляється доволі нечітким. Воно означає будь-яке відлуння, повторення певного вислову чи погляду, реального чи вигаданого.

Дана концепція дозволяє краще зрозуміти феномен іронії, не вдаючись до відносин між прямим та фігуральним значеннями. Оскільки ця теорія більше цікавиться процесом висловлювання, ніж його змістом, виникають нові інтерпретативні рамки, які є краще адаптованими до аналізу тексту, художнього тексту зокрема, та здатними передати двозначність висловлювання.

У будь-якому разі недостатньо визначити механізм іронії лише як автонімного вживання, потрібно також аналізувати показники висловлювання, аргументні процеси, які дискредитують представлену думку. Проте інколи ці дві теорії (іронія як троп та іронії як автонімне вживання) можуть бути несумісними, особливо коли йдеться про глузливу похвалу.

Інша концепція, яка продовжує та уточнює теорію Д. Спербера та Д. Вілсона, належить О. Дюкро і стосується теорії прозової поліфонії. З його точки зору основною складністю концепції іронії як автонімного вживання є двозначність самого поняття, яке може зарахувати іронію до внутрішнього мовлення. О. Дюкро переконливо пояснює феномен іронії з позиції теорії поліфонії, розрізняючи мовця (відповідального за акт мовлення) та адресанта (автора висловленої думки) [2, с. 211]. Таке розрізнення надає змогу усвідомити парадоксальний аспект іронії: з одного боку, абсурдність ситуації висловлена безпосередньо (а не за допомогою внутрішнього мовлення) в іронічному висловлюванні, а з іншого, – вона не належить мовцю, через те, що він відповідальний тільки за слова, а ідеї, передані цими словами, належать іншій особі – адресанту.

Що стосується художнього, а саме вигаданого тексту, то іронічне ставлення до того чи іншого персонажа визначається частіше не на рівні сюжету, а на рівні оповіді. Мішенню стає те, що говорять персонажі і що описує оповідач, будучи направленим на адресата. Водночас інтерпретація не відноситься лише до ізольованого прикладу, а до текстового цілого.

Комплексність художніх текстів залежить також від імпліцитної або експліцитної присутності відносин з іншими текстами. Йдеться про відносини інтертекстуальності (цитати, натяки) та гіпертекстуальності (пародії), які взаємодіють із поліфонічним аспектом іронії.

Так, наприклад, іронія, яка базується на інтертекстуальних зв'язках, має місце у романі Ш. де Лакло «*Les Liaisons dangereuses*». Віконт де Вальмон часто користується цитатами з різних творів, описуючи свої любовні пригоди, створюючи тим самим комічний та інколи саркастичний ефект. У своєму листі до мадам де Мертей Вальмон розповідає, як він проводить ночі з Сесіль, а вдень удає хворого: «*Quant au changement de ma figure, fiez-vous à votre pupille. L'amour y pourvoira*» (Laclos, LD, 309). Під *vostra pupille* розуміється Сесіль, а *l'amour y pourvoira* є цитатою з роману Ж.-Ф. Реньара «*Les Folies amoureuses*», де описується високе почуття кохання. Вальмон же використовує цитату, маючи на увазі плотське кохання. Механізм іронії у даному разі пояснюється з погляду теорії поліфонії: Вальмон виступає у ролі мовця, представляючи висловлювання іншої особи згідно власного прагматичного наміру. Зміна контексту викликає іронічне ставлення до уривку.

У романі О. де Бальзака «*Mémoires de deux jeunes mariées*» теж присутня іронія, яка базується на інтертекстуальних зв'язках. У наступному уривку немає прямої цитати з твору, проте є натяк на твір Ж.-Ж. Руссо «*La Nouvelle Héloïse*»: «*la Julie de Jean-Jacques, que je croyais un professeur, n'est qu'un étudiant auprès de toi*» (Balzac, MDJM, 116). З точки зору іронії як тропу в даному разі іронічне ставлення створюється вживанням антитези *professeur / étudiant*. Проте завдяки застосуванню теорії поліфонії знову проявляється різниця між мовцем (персонаж Луїзи де Шольє) та адресантом змісту висловлювання (Ж.-Ж. Руссо).

У романі Ш. де Лакло ми спостерігаємо яскравий приклад дискурсивної іронії, яка пов'язана з процесом прочитання листа кількома адресатами. Йдеться про лист Вальмона до мадам де Турвель, ключ до розуміння якого подається у попередньому листі до мадам де Мертей, яку Вальмон просить переслати цього листа адресатці. Справа у тому, що цей лист є пристрасним освідченням у коханні до мадам де Турвель, яке написано Вальмоном у обіймах іншої дівчини з майже повним звітом про його дії: «*Jamais je n'ai eu tant de plaisir qu'en vous écrivant [...] la table même sur laquelle je vous écrit, consacrée pour la première fois à cet usage devient pour moi l'autel sacré de l'amour*» (Laclos, LD, 132). Умови написання листа, подані у попередньому листі, адресованому мадам де Мертей, є визначальними показниками іронії, які належать до позамовного контексту. Без них лист Вальмона є лише любовним посланням до мадам де Турвель, яка ні про що не здогадується. Отже, завдяки уточненням лист викликає іронію, яка адресована мадам де Мертей і нівелює пристрасний аспект послання, що є, тим самим, прикладом поліфонічної концепції іронії. Слід додати, що лист Вальмона є стилі-

зованим любовним посланням, тобто висміюванням любовного послання, що доводить присутність у романі ще й інтертекстуальних зв'язків.

Подібний випадок виникнення іронії з точки зору теорії поліфонії ми спостерігаємо в романі А. де Монтерлана «Les jeunes filles». Головний герой Косталь також відсилає свого листа до Андре Акебо через третю особу, Рашель Гігі, про яку він згадує у тому ж листі: «*Mlle Guigui est une vieille Juive de soixante-dix ans, chez qui j'ai pris pension pour quelques jours. Mal élevé comme je suis, je vais sans doute finir par tomber dans ses bras*» (Montherlant, JF, 30). Проте, знову ж таки з попереднього листа ми дізнаємося, що мадемуазель Гігі є сімнадцятирічною коханкою Костала. Ця інформація відноситься до позамовного контексту та є визначальним показником іронії, який викликає іронічне ставлення особливо до висловлювань *une vieille Juive de soixante-dix ans, chez qui j'ai pris pension pour quelques jours* та *je vais sans doute finir par tomber dans ses bras*. Як і в попередньому прикладі, ролі мовця та адресанта поєднує в собі один персонаж, Косталь, а механізм іронії базується на зміні аргументації, тобто на позамовному компоненті.

Ш. де Лакло широко користується цим засобом створення іронічного відношення до тексту деяких листів, який пов'язаний з аргументативними процесами, переповідаючи одні й ті самі події голосами різних персонажів. Особливо яскраво це представлено в уривку, де розповідається, як Вальмон врятував від ув'язнення бідну сільську родину, виплативши всі їхні борги. Однак, спочатку з його листа до мадам де Мертей ми дізнаємося про спланований характер цієї події, її майже театральну постановку з єдиною метою вразити мадам де Турвель, а у наступному листі, вже від мадам де Турвель до мадам де Воланж, подія визначається як «*cette vertueuse action, la plus belle vertu des plus belles âmes*» (Laclos, LD, 74). Позамовний контекст, який базується на протиставленні змісту висловлення та того, що відомо про описуваний об'єкт, надає прагматичну настанову на іронічне сприйняття уривку. Лакло доволі часто користується цим засобом створення іронії, розміщуючи поряд листи різних персонажів, які розповідають однакові події. Найчастіше це відбувається з листами найвної Сесіль, цнотливої мадам де Турвель та розпусної мадам де Мертей. Таким чином, протягом усього твору спостерігається не лише протиставлення уявлень, а й стилів мовлення персонажів, що підсилює іронічне ставлення до тексту.

Прийом протиставлення персонажів з метою створення іронічного ефекту використовує також О. де Бальзак у романі «*Mémoires de deux jeunes mariées*». Йдеться про чоловіків двох головних героїнь твору, які повністю протилежні один одному. Феліп Енарез своїми вчинками та мовленням нагадує героя лицарського роману Середньовіччя, про якого Луїза пише своїй подрузі Рене: «*Ma chère, avoue que les grands seigneurs savent aimer*» (Balzac, MDJM, 123). Луї де л'Есторад є повною протилежністю Феліпу. Це пасивна, флегматична, приземлена людина, пригнічена тяжкою долею. Ось як характеризує його дружина Рене: «*Ma chère, voilà comment je le forme. Ce style est de fraîche date, dans un an ce sera mieux. Louis en est aux premiers transports [...]. J'épouse un vieux jeune homme*» (там само, 113). Іронія знову ж таки базується на контексті та підсилюється тим фактом, що обидва висловлювання з'являються після прочитання листів відповідних персонажів. В останньому прикладі до того ж присутня іронія як семантична інверсія, викликана використанням оксиморону «*un vieux jeune homme*». Отже, сюжетне та текстове протиставлення спричиняє іронічне відношення до прочитаного, що є одним із визначальних прийомів передачі основної ідеї твору – полеміки про шлюб.

Що стосується контрасту стилів мовлення для створення іронічних стосунків у творі, ними плідно користується Лакло у своєму романі. Головні персонажі твору, Вальмона та мадам де Мертей, мають здатність пристосовувати своє мовлення до різних стилів відповідно до адресата. Крім того, у листах один до одного вони широко користуються лексикою, яка належить до різних функціональних стилів, для створення іронічного ефекту, так само, як і цитати. У наступному уривку Вальмон пише про свої стосунки з мадам де Турвель, залучаючи військову термінологію:

J'ai forcé à combattre l'ennemi qui ne voulait que temporiser; je me suis donné, par de savantes manœuvres, le choix du terrain et celui des dispositions; j'ai su inspirer la sécurité à l'ennemi, pour le joindre plus facilement dans sa retraite (Laclos, LD, 350).

Поза контекстом уривок схожий на військовий звіт про проведення операції з уживанням відповідної термінології. Саме поперечне знання про об'єкт та суб'єкт висловлювання визначають іронічне сприйняття самого висловлювання. А механізм іронії базується на стилізації мовлення, що є проявом інтертекстуальних зв'язків у творі.

Висновки: феномен іронії належить до дискурсивної площини та історично розглядається як стилістичний троп. Однак, іронія не передається виключно словами, вона може бути спричинена як мовним, так і позамовним контекстом, аргументативними процесами та естетичними концепціями мовців. Теорія поліфонії О. Дюкро уможливує розгляд іронії ширше, ніж просто як семантичної інверсії. Це продемонстровано на прикладі французького епістолярного роману, де, окрім окремих іронічних висловлювань персонажів, іронія спостерігається в оповіді, у композиції твору. Найбільше такі зв'язки представлені у романі Ш. де Лакло «Les Liaisons dangereuses», де використання іронії ставить під сумнів індивідуальні слова персонажів, ускладнюючи тим самим процес їхньої характеристики та визначення суб'єкту висловлювання, що впливає на розуміння й інтерпретацію тексту. У пізніших за часом прикладах французького епістолярного роману, а саме у романах О. де Бальзака «*Mémoires de deux jeunes mariées*» та А. де Монтерлана «*Les jeunes filles*», використання іронії залишається здебільшого на рівні стилістичного тропу.

Література:

1. Кагановская Е. М. Ирония как средство создания речевой установки в художественном тексте: Дис.... канд. филол. наук: 10.02.05 / Кагановская Елена Марковна – К., 1992. – 184 с.

2. Ducrot O. Le Dire et le dit / O. Ducrot. – P. : Edition de Minuit, 1984. – P. 210–213.
3. Dumarsais C. Traité des tropes ou des différents sens / C. Dumarsais. – P. : Flammarion, 1988. – 156 p.
4. Kerbrat-Orecchioni C. L'ironie comme trope / C. Kerbrat-Orecchioni // Poétiques. – 1980. – N°41. – P. 108–127.
5. Lyons J. Eléments de sémantique / J. Lyons. – P. : Larousse, 1978. – 254 p.
6. Sperber D. Les ironies comme mentions / D. Sperber, D. Wilson // Poétique. – 1978. – N°36. – P. 399–412.

Довідники:

7. Словарь лингвистических терминов / Сост. Н. Д. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.

Джерела ілюстративного матеріалу:

Balzac, MDJM: Balzac H. de. Mémoires de deux jeunes mariées / H. de Balzac. – P. : Gallimard, 1981. – 345 p.

Laclos, LD: Laclos Ch. de. Les Liaisons dangereuses / Ch. de Laclos. – P. : Pocket, 1998. – 495 p.

Montherlant, JF: Montherlant H. de. Les jeunes filles / H. de Montherlant. – P. : Gallimard, 2000. – 221 p.